

Zánik impéria – civilizace jako funkční společnost

doc. JUDr. Michaela Židlická, Dr.

Fakulta právnická, Západočeská univerzita v Plzni

Abstrakt: Zánikem Západořímské říše došlo ke konci vyspělého období lidských dějin, kterému jsme zvyklí říkat starověk. Velké civilizace, jejichž vyspělost stále objevujeme, se vepsaly do římského světa, který byl součástí a vyvrcholením civilizační kulturní úrovně své doby. Zanikla fascinující epocha... Zkoumat důvody konce vždy vyvolávají zásadní otázky. V následujícím textu jsou představeny základní objektivní důvody konce impéria, jako jsou zejména nájezdy barbarských kmenů, tedy vnější intervence a provazba k vnitřním antagonismům. Právě tyto zásadně přispěly ke konci Říma, který opustil hodnotovou bázi, na jejím základě byl budován.

Abstract: The demise of the Western Roman Empire marked the end of the advanced period of human history that we are used to calling antiquity. Great civilizations, whose maturity we are still discovering, were inscribed in the Roman world, which was a part and the culmination of the civilizational cultural level of its time. A fascinating era has passed away... Investigating the reasons for the end always raises fundamental questions. In the following text, the basic objective reasons for the end of the empire are presented, such as the raids of barbarian tribes, i.e. external intervention and the link to internal antagonisms. It was these that fundamentally contributed to the end of Rome, which abandoned the value base on which it was built.

Klíčová slova: pozdní císařové, armáda, senátorský stav, měšťanstvo, kuriálové, barbaři, právníctví, křesťanství, učenci

Key words: late emperors, army, senatorial class, bourgeoisie, curials, barbarians, jurisprudence, Christianity, scholars

Zabývat se i vzdálenější historií naší civilizace má svůj hluboký smysl. Jde o hledání odpovědi na otázky, jež zkoumají příčiny jevů, jejichž následky způsobují závažné společenské a historické změny. Hledání obecných znaků, symptomatických pro tyto změny je strhující dobrodružství, které dává nahlédnout na dějinné podobnosti. Přistupuji s obdivem k anglickým historikům Edwardu Gibbonovi autorovi vynikajícího díla „Úpadek a pád římské říše“ a Michaelu Grantovi, jehož „Pád říše římské“ je podkladem tohoto textu, který nabízím k všeobecnému zamyšlení formou tohoto příspěvku.

Zánik římského impéria je předmětem zájmu mnohých napříč staletími. Zabývali se jím již antičtí učenci, kteří byli očitými svědky (*Renatus Profuturus Frigeridus*) a křesťanští myslitelé Ambrosius, Jeroným a Augustin. Intenzivní zájem projevovali učenci renesanční a zejména pak dějepisci a filozofové 19. století. Gibbon píše: „Každého poutníka a čtenáře upoutají dějiny poklesu a pádu římského impéria, největší a patrně nejotřesnější podívané světových dějin.“ Byla to apokalyptická zkáza, která znamenala zánik základní struktury vyspělého antického světa a tehdejší evropské civilizace.¹

Byzantští dějepisci pro příští generace stanovili rok 476 za dějinný předěl, kdy po dlouhém období úpadku došlo k pádu říše Západořímské. Michael Grant v roce

1990 k tomu píše: „Téma v sobě skrývá ponaučení a varování pro další generace, avšak nikdy nebylo tak aktuální jako za našich dnů. Při pohledu na současnou tvář světa snadno nalezneme mnohé do očí bijící paralely.“²

Montesquieu spatřoval hlavní příčinu zániku říše v úpadku římské statečnosti a prostoty, který se dostal poté, co se Řím zmocnil bohatých východních zemí. Gibbon zastával názor podobný, ale navíc zdůrazňoval rozkladný vliv křesťanství. Mezi dalšími historiky například E. Meyer hájil názor cyklického vývoje: starověk měl táz vývojová stadia jako evropská společnost – po rozkvetu kapitalismu v době římského impéria nastává úpadek, návrat k naturálnímu hospodářství. Kapitalismus je nejvyšším stadiem kulturního vývoje. Pád kapitalismu může vést jen k zániku kultury. (Pozn. autora: použití pojmu kapitalismus bychom dnes, v případě přijetí koncepce cyklického vývoje, nahrazovali pojmem liberální demokratická společnost.)

Úkolem právních historiků je soustředit se spíše než na sled jednotlivých událostí na příznaky a projevy zániku funkcí státní moci a státu samotného. Vnější vlivy, ničivé nájezdy barbarů jsou nezpochybnitelnou historickou skutečností. Masivní a dlouho trvající útoky rozličných germánských kmenů a Hunů sehrály v procesu rozpadu impéria svou závažnou roli. Náklady na obranu hranic

¹ GIBBON, E. *Úpadek a pád Římské Říše*. London: 1896–1900, český překlad A. Felix, 2005, KMa. ISBN 80-7309-189-5. s. 340.

² GRANT, M. *Pád Říše Římské*. Great Britain, 1976, BB art, 1997, český překlad G. Císař. ISBN 978-80-7381-770-1. s. XII.

byly nesmírné a pozdní císařství ekonomicky zcela vyčerpávaly. A řečeno s profesorem egyptologie M. Bártou: „Když mandatorní výdaje státu přesáhnou ekonomický potenciál říše, nastává kolaps.“³

Z hlediska ekonomického to byly tedy primárně vojenské výdaje na ochranu hranic. Tyto náklady byly pro římský stát stále těžší a nezvladatelnější problém. Germánské státy Gótů – „bystří Gótové“, Ostrogóti na Ukrajině a „moudří Gótové“ Vizigóti, sídlící na území dnešního Rumunska, byli vyháněni ze svých území drtivými nájezdy negermánských Hunů. Gótská království byla kolem roku 370 rozvrácena. Tím nastal velký migrační tlak zejména na Východořímskou říši. A nebyl to jen příval obyvatelstva, ale také časté bojové střety. Z vojenského hlediska dodnes legendární je bitva u Adrianopole, která se odehrála 9. dubna roku 378. Vizigóti po úspěšném strategickém bočním útoku jízdy dosáhli absolutního vítězství. Císařská jízda uprchla, pěchota byla zcela zničena a tělo východořímského císaře Valense nebylo nikdy nalezeno.

Císařové v Západořímské říši disponovali absolutní mocí. Jeden z pozdních císařů se dokonce odvolává na „znepokojení a úzkost svého nejjasnějšího a vznešeného ducha“. Z výroku je zřejmé, že osobnost císaře byla nesmírně povznesená a vzdálená realitě, zároveň svědčí o nejistotě panovníka. Formální pravomoci císaře byly sice neomezené, fakticky však byl odříznut od vnějšího světa svých poddaných. Ve 4. století filosof Themistios říká císaři: „Tys živočím právem, jež převyšuje zákona.“ Byl prohlašován za božského náměstka na zemi, což se navenek projevovalo nabubřelou okázalostí. Dvorský ceremoniál byl fantasticky složitý, okázale honosné obřady a zvyklosti přispěly k uzavřenosti vůči okolnímu světu. Dojem na okolní svět a prezentaci císařského majestátu měla zajistit tehdy tradiční metoda: ražba mincí a na nich různá poselství. Tato forma propagandy byla obvyklá od samých počátků císařství a měla stejný úkol, jako dnes mají moderní média. Císař byl na nich označován jako „Augustus, Caesar, věčný, sláva nového věku, vrchol dokonalosti“ atd. Poselství na mincích hovořilo o *Roma aeterna* „věčném a neporazitelném Římu“, „Světovém míru“ a podobných prohlášeních, která se vymykala zjevné realitě, ba co více, podávala svědectví o nulové sebe-reflexi panovníků a vzrůstajícímu nepochopení tehdejšího světa. Jsou rovněž hmotným důkazem, že síla propagandy a dezinformací je součástí politické strategie od antického Říma.

Jak bylo řečeno, hlavním zřejmým ekonomickým problémem byly náklady na armádu. Jaká byla tedy situace slavné římské armády v době pozdního císařství?

Oficiální data o stavu vojska poskytuje dochovaný dokument „*Notitia Dignitatum*“ neboli Seznam všech úřadů. Podle tohoto zdroje čítala římská armáda 500 000–600 000 mužů, což je dvojnásobná síla oproti stavu před dvěma stoletími. Císařské zákony poskytují svědectví o tom, že vojákům byly poskytovány značné výhody

v oblasti práva soukromého, zejména *testamentum militis*, vojenský testament, který uděloval vojákům zvláštní režim v oblasti práva dědického (k tomu Salák, *Testamentum militis*, MU Brno, 2016). Přes tyto výhody chyběly vojáci – lidské zdroje.

M. Grant popisuje situaci v armádě s velkou skepsí, problém spatřuje zejména v oblasti morální. M. T. Cicero v díle *De haruspicum responsis* píše: „*Nepřekonalí jsme Hispánce počtem, ani Galy silou, ani Kartagince vychytralostí, ani Řeky dovedností.*“⁴ Podle Cicerona Římané vynikali nad jiné dodržováním *pietas, religio* a moudrostí. Umění vojenské a umění vládnout byly pro římské impérium v dobách rozkvětu příznačné. V období republiky, a i principátu bylo věcí cti bojovat za vlast. Tato realita se diametrálně změnila a nezáměr o věci veřejné je dalším projevem dekadence. Nábor do vojska, odvozy rekrutů byly prováděny jedenkrát ročně. Zatímco určité skupiny obyvatelstva byly z povinnosti služby v armádě vyňaty zcela, to se týkalo senátorů, státních úředníků, kněží ale i kuchařů, pekařů a původně i otroků, naopak statkáři a pozemkoví vlastníci měli povinnost dodávat takový počet rekrutů, který odpovídal velikosti jejich pozemků. Tak odvozy doléhaly na zdecimované venkovské obyvatelstvo, na drobné rolníky a venkovany ve věku mezi devatenácti a pětatřiceti lety. Svatý Ambrosius podává svědectví o tom, že vojenská kariéra, která měla být pokládána za občanskou povinnost, se naopak stala nenáviděnou službou, které se snažili muži vyhnout třeba i sebeпоškozováním. Odvedenci sami neměli prázdňou chuť k boji ani obraně vlasti.⁵

Důkazem je trestní zákonodárství tohoto období, které tvrdě postihuje odpírače vojenské služby. Stejně kruté byli trestáni dezertéři. Po porážce v bitvě u Adrianopole došlo k masivní vlně dezercí, které oslabily jednotlivé posádky, takže pohraniční města přestala být střežena. Dezertéři se shlukovali do lupičských band, což značně posílilo nenávisť venkovského obyvatelstva vůči armádě.

Nedostatek vojáků z řad obyvatelstva způsobil, že do římské armády byli stále častěji přijímáni germánské bojovníci. Pro zajištění loajality jim bylo umožněno usadit se v říši a získali postavení spojenců a federátů. Z Germánů složená římská armáda rozhodně nepřispěla k respektu civilního obyvatelstva k vojenskému stavu. Dobové prameny popisují, jak se otrhaní vojáci „poflakovali“ okolo vinných sklepů za frontou a zabíjeli čas hýřením na účet místních rolníků.

V provinciích nebyl císař schopen zajistit ochranu území. Na počátku 5. století se setkáváme s případy lokální sebeobrany. Hnutí za autonomii v Británii a Bretanii bylo rovněž formou svépomoci. Císař pověřil britské úředníky, aby sami zajistili obranu provincie, protože říše neměla sílu chránit vzdálenější hranice.

Ekonomika pozdního císařství byla v rozkladu. Svědčí o tom i fakt, že daně byly vybírány formou naturálních odvodů (stejně tak honorování legií), což vracelo hospo-

³ BÁRTA, M. *Sedm zákonů: Jak se civilizace rodí, rostou a upadájí.* JOTA, 2021. ISBN 978-80-7565-640-7.

⁴ M. T. CICERO. *De haruspicum responsis.* 9,19.

⁵ GRANT, M. *Pád Říše Římské.* Great Britain, 1776. BB art, 1997, překlad G. Císař, s. 30 a násl.

dářství k výměnnému obchodu primitivních dob. Zdrucující daňová břemena byla provázena dalšími povinnostmi, jako byly dodávky dřeva a dřevěného uhlí, hašení vápna, údržba silnic, mostů a veřejných budov. Zničené komunikace způsobily narušení činnosti říšské pošty.

Břemeno leželo opět na venkovském obyvatelstvu, k němuž byla státní byrokracie ve vymáhání povinností krutá a neúprosná. Chudobní řešili svízelnou situaci tím, že prodávali děti do otroctví. Tuto praxi zákony zakazovaly, kolem roku 300 byla tolerována a v době hladomoru v roce 450 byla běžná a rozšířená.

Zoufalá situace přiměla vládu povolávat do armády množství otroků. Jejich loajalita a ochota bojovat proti germánským, rodově spřízněným lidem byla dalším zdrojem vojenské nekázně.

Mezi státem a bezprávným venkovským obyvatelstvem panovala zničující a sebevražedná zášť. Tisícům lidí byl znemožněn důstojný život, tito se pak shlukovali a stávali se z nich bandité, podobní dnešním teroristům všeho druhu a vyděděncům. Situace vyústila v nenávisť obyvatelstva k armádě a státu, který nejenže nebyl schopen zajistit jejich bezpečnost, ale byl příčinou jejich strádání. Gigantické zdanění učinilo z chudších vrstev jednou pro vždy nepřátele státu.⁶

Nabízí se otázka, jaká byla situace ve vlivných horních vrstvách. Senátoři, *patres conscripti* získali jistou míru nezávislosti, ačkoliv byl senát *de facto* na úrovni městské rady. S císařem přišel málo do styku, protože ten sídlil zpravidla v Mediolanu (Miláno), později v Raveně. Senát měl nyní 2000 členů v Západořímské říši a stejný počet ve východní části. Sdružoval v podstatě členy staré rodové aristokracie. Jejich zájem o veřejnou správu byl však minimální, hlavní zájem směřovali senátoři k luxusnímu způsobu života a získávání vlastního majetku. Velké množství senátorů dávalo přednost životu na obrovských panstvích mimo město, a to i mimo Itálii. Ačkoliv žili často od sebe vzdáleni, udržovaly rodiny čelných aristokratů mezi sebou čilé styky a vytvářely vnitřně propojenou síť lokálních vládců. Ví se o jednotlivcích, jejichž majetek vynášel zisk 4000 liber zlata ročně. Tito lidé byli pětikrát bohatší než jejich předchůdci v raných dobách císařství. Důkazem pádu tržní společnosti antiky je skutečnost, že ten, kdo chtěl prosperovat, neinvestoval do průmyslu, ale do pozemků. Sídla patricijů byla malými královstvími, naprosto soběstačnými společenskými i ekonomickými jednotkami s vlastními otroky, dělníky, řemeslníky, služebnictvem a všudy přítomnými příživníky. Řecký historik Olympiodoros píše, že každý z římských paláců obsahuje to, co v té době mělo středně velké město: jízdárnu, chrámy, fontány a řadu lázní. Senátorská oligarchie žila údajně velmi rozmařile, o státní funkce neměla zájem a neprojevovala žádnou vlasteneckou kázeň. Jejich vztah k císaři byl komplikován i náboženským statutem. Císař byl křesťan, zatímco rodová aristokracie se hlásila k tradičnímu polytheismu. Navíc snobský přístup ke všem, kteří nepocházeli z tradičních vrstev římské šlechty, patřil k zhozným rysům této do sebe zahleděnosti a přispěl

k odklonu od zájmu o zanikající impérium. Přesto je třeba přiznat, že z hlediska zachování kulturnosti životní styl patricijů, jejich knihovny, literární záliby i kulturní rodinné tradice sehráli historickou roli pro zachování těchto hodnot pro budoucí generace.

Patricijské vrstvy nebyly vůči císaři loajální a chudina stát nenáviděla, protože v něm viděla příčinu svého strádání. K tomu přispěli představitelé státní moci, úředníci, kteří byli v ostrém rozporu s bohatou rodovou šlechtou na straně jedné, na straně druhé zcela ruinovali nejchudší. Stejně tak byla decimována města. Od dob řeckých *poleas* byla města a střední vrstvy páteří starověké civilizace. Tvořily po celá staletí rozvinutou městskou civilizaci, v níž střední vrstvy hrály důležitou roli. Tak jako celou říši zasáhly i města v pozdním císařství vnitřní nepokoje a zejména vnější nájezdy. Vzmáhající se inflace znehodnotila příjmy měšťanů. Městská civilizace se ocitla v kulturním i ekonomickém úpadku. Základem státní správy městského obyvatelstva byli kuriálové, členové městské rady – kurie. Vždy se říkalo, že jsou šlachami státu a srdcem měst. Tento úřad přecházel v pozdním císařství z otce na syna. Bohatí lidé se ale začali práci v kuriích vyhýbat, a proto byl vydán císařský výnos, který je měl ke službě donutit. Všichni zámožní měšťané nižšího než senátorského nebo jezdeckého stavu byli nuceni stát se kuriály a to dědičně. Významnou složkou pozdní říše byl i stav kupecký, jehož povinností bylo zásobování potravinami, lodní doprava a jiné důležité role státu. I zde byla povinná dědičná vazba na profesi.⁷

Města ztrácela autonomii, municipální zájmy ustoupily do pozadí ve prospěch centrální moci. Radní navíc pomáhali řídit doly, statky a organizovali odvody rekrutů. Kuriálové uvízli v beznadějně situaci v konfliktu mezi státem a daňovými poplatníky. Agent ústřední vlády mohl dát ctihodnou osobu radního dokonce zbičovat. To vše přispělo ke zkáze měšťanského stavu, po němž zbylo vakuum, které nebylo čím nahradit. V říši zůstali jen nesmírně bohatí a nesmírně chudí.

Snahy o co největší centralizaci dokládá výrok císaře Diokleciána: „každá státem neříděná aktivita je dílem bezbožníků“. Úřady zotročovaly obyvatelstvo častými kontrolami v domnění, že je to jediný prostředek k záchraně impéria. Dosáhly však pravého opaku, všeobecné sešněrování dezintegraci římského světa nezastavilo, naopak destrukci urychlilo.⁸

Jak jinak, v dobách nouze a nesvobody se dařilo donašečům a špiclům, kteří dokonce sledovali i říšskou poštu, aby mohli odhalit podezřelé osoby a hnutí. Nakonec počet tajných agentů prorostl celý státní aparát. Byrokracie byla navíc neskutečně zkorumpovaná. Také proto se nejkvalitnější lidé službě ve státní správě vyhýbali. Nekonrolovatelné bujení zkorumpované a neschopné byrokracie mělo za následek ochromení státní správy. Vazalství, centralizace a nesvoboda přivodily krizi společenské smlouvy.

V oblasti právnictví byla situace zvláště vážná. V plném rozsahu platilo „*Summum ius summa iniuria*“,

⁶ Tamtéž, s. 48 a násl.

⁷ Tamtéž, s. 66 a násl.

⁸ Tamtéž, s. 73.

nepoctivé soudní pře, nepříjemné vědomí korupce, vytváření spleťtých právnických klíčků a dutě nabubřelým způsobem napomáhání zločinným podvodům. Kodex východořímského císaře Theodosia II. z roku 438 si kladl za cíl odstranit protiklady v zákonech a sjednotit judikaturu. Sestává ze 16 knih, obsahuje císařská nařízení za posledních sto let a byl akceptován i v západní polovině říše. Tento kodex, jehož význam je pro svou dobu nezpochybnitelný, je současně dokladem úpadku právnictví pozdní antiky. Matení a zaměňování pojmů jako zločin a hřích, barokní květnatá mluva, která odkazuje na sílu zla a nutnost převýchovy občanů, je v naprostém rozporu s duchem klasického římského práva. A hlavně – největší hodnota římského práva: **rovnost subjektů v oblasti práva soukromého – je zcela ignorována**, není o ní sebemenší náznak.

K celkovému obrazu politického úpadku je třeba zmínit soužití obou částí po rozdělení impéria.

Již ve druhém století císař Markus Aurelius jmenoval spoluvládce, který by se s ním podílel na moci. O sto let později císař Valerianus rozdělil provincie podle geografického klíče mezi sebe a svého syna, jemuž přídělil západní část říše. V období vlády Diokleciana bylo v rámci reformy administrativního systému sídelní město císaře postupně přesouváno do Malé Asie. Konstantin Veliký pak vybudoval Konstantinopolis.

Poměry v obou říších se v mnohém překrývaly, existovala absolutní duplicita císařských dvorů, vžilo se označování Západořímská a Východořímská říše. Oba císařové byli nadáni nedělitelnou legislativní mocí a platila stejná měna. Přesto obě části říše měly svá specifika v kulturních základech. V západní části dominoval latinský jazyk a kultura s ním spojená, zatímco na východě řečtina a řecké tradice. Posléze se začaly objevovat další příčiny nesouladu mezi východem a západem, a to v oblasti vojenské a vzájemné pomoci či nepomoci při odražení nájezdníků. Napětí a vzájemná nedůvěra posílila nepřátele římského světa. Podle Gibbona bylo rozdělení impéria a neschopnost obou polovin vzájemně spolupracovat příčinnou zániku slabšího partnera – Západořímské říše.

Dalším destruktivním fenoménem byla germanizace společnosti. Byl to Theodosius I., který povolil Germánům hromadné usídlování na půdě impéria. Povolil celým kmenům, aby žily na říšském území jako autonomní, spojené čili federální útvary, povolane sloužit v římské armádě pod vedením vlastních náčelníků. Jeho záměrem bylo mimo jiné armádu posílit. Byli totiž zdatnými bojovníky, a navíc levnější než Římané. Rovněž tím získal zemědělské dělníky, kteří toužili obdělávat půdu. Hlad a touha žít v civilizované zemi byla silná. A tak rovnováha se začala klonit ve prospěch Germánů. Císařové se často obklopovali germánskými veliteli v domnění, že jim mohou více důvěřovat. (K nejpozoruhodnějším z nich patřil *magister militum* Flavius Stilicho (359–408), který se stal zákulisním vládcem impéria.) Řím bytostně potřeboval příliv nových sil do armády stejně jako zemědělské dělníky. Germáni naopak prahli po výdobytcích římské civilizace. Rozumný plán posílit impérium, asimilovat

barbarské kmeny a nalézt nové formy spolupráce se nezdařil, naopak vytvořil další zdroj sváru. Římané nebyli s to udržet Germány za hranicemi říše a vyhnat z ní je také nedokázali.

Etnická koexistence, v níž se měla obě etnika dělit o vládu a půdu provincií, se nedařila. Římané měli přístup k vysokým funkcím v centrální vládě i ke dvoru. Struktura státní správy zůstala nedotčená, latina byla úředním jazykem, daňový systém nezměněn. Svátý Augustin říká „*všichni jsme dětmi Adama a Evy*“, čímž navazuje na Epištolu sv. Pavla Galatským: „*Není rozdíl mezi Židem a Řekem, otrokem a svobodným mužem a ženou. Vy všichni jste jedno v Kristu Ježíši.*“ V dřívějších stáletích se kladl velký důraz na univerzální, multirasovou jednotu impéria. Realita pozdního impéria byla poněkud jiná. Učenec počátku 5. století Salvianus ve spise *De gubernatione Dei*, ačkoliv si uvědomuje budoucí roli Germánů v západní Evropě, si neodpustil poznámku o „odporném zápachu jejich těl a oděvů“. Jiní píšou o jejich hrubosti a omezenosti – „lidé s těly i mozky tuhými a neprizpůsobivými jako pařezy, kteří si potírají vlasy žluklým máslem“. Germáni byli pokládáni za lidi bezbožné, s chlplými mravy a nízkými povahovými vlastnostmi, které jsou na hony vzdálené civilizovaným římským mravům.

Navíc, zde byl rozdíl věroučný. Germáni přijali ariánskou podobu křesťanství, kterou mezi nimi rozšířil ve 4. století misionář Ulfus. Římané vyznávali římskokatolickou církev.

Nově vzniklá římská xenofobie také zavdala příčinu k řadě následných událostí a způsobila, že zprvu přátelsky naladěné přistěhovalecké kmeny se k Římanům chovaly stále agresivněji a začaly cílevědomě usilovat o faktickou nezávislost.

Dekadence a nechuť k problémům a celkové atmosféře doby začala nahledávat stát zevnitř v dalších podobách. Chování a zvyky obyvatel období pozdní říše se projevovaly také v tom, že, ať už z důvodů sociální nouze, nebo z odporu vůči státu, se rozhodli žít v ústraní, odloučeně od lidského společenství. Již Markus Aurelius ve druhém století ve svém díle „Hovory k sobě“ se svěčuje, že jen vladařské a vojenské povinnosti mu brání v životě v ústraní. Poustevnictví a život zbavený světských marností podle vzoru Jana Křtitele, svatého Antonína a mnohých dalších, nalézal velkou odezvu u mnoha křesťanů. Velkou roli sehrál i biskup Athanasios a jeho řecky psaný spis *Život Antonínův*, v němž popisoval přednosti života v klášteře. V latinském překladu se stal bestsellerem západního světa. Ale nejen z důvodů duchovních, ale mnohdy i z nesnesitelné sociální nouze, úniku před odvody a daněmi odcházelo nezanedbatelné množství lidí do odlehlých míst. Mnichy a jeptišky nelze přirovnat k dnešním řeholníkům, spíše odpovídají dnešním nonkonformistům, sektářům a bezdomovcům.

Pokud jde o duchovní základy společnosti, tedy oblast náboženství a vzdělávání, lze říci, že nedokázaly na zkáze nic zvrátit, a naopak reflektovaly zánik implicitně. Vládě v marném boji o přežití národa nepomáhaly ani psychologické postoje jak pohanů, tak křesťanů. Pohané se totiž většinou stále příliš samolibě kochali slavnou minulostí

a křesťanští teologové zase hlásali doktríny zlehčující význam služby pro stát.⁹

Římský tradiční polyteismus se vyznačoval rozmanitostí a proměnlivostí a tolerantností k náboženstvím ostatních národů. Proti rozšiřujícímu se křesťanství zasahoval proto, že původní křesťané odmítali loajalitu vůči císaři a státu. Císař Konstantin (310 Edikt Milánský zrovnoprávňuje křesťanství) se k pokřesťanštění impéria rozhodl v naději, že odvrátí hrozící problémy říše a že křesťanství bude sjednocujícím prvkem, kterým se vyváží protichůdné tendence. Věřil, že stát a církev budou postupovat ve shodě. Stal se pravý opak: „prosperita církve byla jak důsledkem, tak příčinou úpadku státní moci“ (Arnaldo Momigliano). Většinová populace byla pohanská a nesla nelibě ničení svých chrámů, zákaz provádění obětí a přijímání represivních zákonů proti pohanům. Polemika měla i svůj odraz v literatuře a elegantní rozpravě mezi učenci. Přední pohanský rétor Symmachus píše: „Každý člověk má své vlastní zvyky a víru. Lásky k tradičním hodnotám má neobyčejný význam. Žádáme proto obnovení kultu v původní podobě, v jaké po dlouhá léta prospíval římskému státu. Hlubin tajemství se nelze dopátrat jen jediným způsobem.“¹⁰ Na jasné odmítnutí univerzalizismu reagoval Ambrosius tím, že císař je povinen „učinit vše, co prospívá jeho spáse před tváří boha“. Theodosius I. se pokládal za mstitele někdejších křesťanských mučedníků, činil tak vydáváním císařských nařízení vůči pohanským kultům. Na sklonku 4. století pak získali křesťané většinu v senátu. Nejposvátnější dokument pohanské víry „Sibylliny knihy“ dal spálit vrchní vojenský velitel *magister militum* Flavius Stilicho. Násilná christianizace Římanů měla za následek jevy, které byly v přímém rozporu s původními záměry císaře Konstantina. Destruktivní byly ovšem i konflikty mezi jednotlivými skupinami vyznavačů Kristových. Jednotlivé hereze byly terčem zuřivých útoků z řad oficiální církve a i císařů. Za o něco více než sto let bylo vydáno šedesát šest dekretů proti heretikům. Aktivní náboženská nesnášenlivost byla ve středomořském prostoru něčím naprosto neznámým. Odrážela rostoucí význam dogmatu a s tím spojený úpadek racionality. Předmětem persekucí byla také náboženství, která nebyla

ani pohanská, ani křesťanská, byli to Židé a manichejští (náboženství světla – morální protipól dobra a zla, prorok Mání). V obecné rovině lze shrnout, že náboženští učenci ať z řad ještě existujících pohanských, kteří lpěli na starých tradicích, tak ani křesťanských nepomohli státní moci impérium udržet.

Pokud jde o vzdělávání, rozkol se projevil i v něm. V Římě bylo sídlo nejvýznamnější státní univerzity, podporované a kontrolované císařem. Učitelé té doby lpěli na klasické vzdělanosti, tedy na tradici sedmera svobodných řemesel – gramatiky, řečnictví, dialektiky, aritmetiky, geometrie, astronomie a hudby. Lpěly rovněž na minulosti a bývalé slávě a problémy současnosti neřešili. Tedy ta část z nich, která se hlásila k pohanské tradici. Křesťanští učenci nemohli proti nabídnout žádnou obecnou teorii klasického typu vzdělávání. Jejich postoj k státní moci byl rezervovaný. Platila doktrína nadřazení království nebeského tomu pozemskému, proto ani oni nebyli schopni povznést myšlení lidí k zájmu o zachování impéria. Navíc církevní hodnostáři a teologové, kteří byli dříve integrovanou složkou státní moci, nyní odrazovali lid od služby v armádě. Objektívni odcizení a související selhání intelektuálních elit tak bylo dalším z mnoha důvodů zániku římského impéria.

Stát usiloval všemi prostředky o udržení armády, která měla chránit jeho území. Vysoká daňová břemena, omezování osobních svobod občanů, centralizace a vlastně vše, co bylo dosud řečeno, způsobilo ekonomický kolaps, kdy náklady státu převýšily jeho hospodářský potenciál a byly zjevnou, hmatatelnou, příčinnou zániku. Daleko méně viditelnou, přesto primární příčinnou **byl naprostý úpadek hodnot, na kterých byl Řím vybudován**. Vyvolal krizi společenské smlouvy a z toho vzešlé odcizení lidí od státní moci. Obyvatelstvo ztratilo schopnost identifikovat se se státem, zanikla legitimita impéria, a tím jeho smysl.

Dnes, pouze z trosek starověkých měst vybudovaných všude po obrovském území ovládaném Římem, si můžeme domyslet nádheru tehdejších bulvárů, paláců, amfiteátrů, chrámů, které byly vzdáleny i tisíce kilometrů od metropole. Jen „dobrá správa“ země, skvělá organizace státní správy a moudrá ekonomická politika, založená na přirozeném rozhodování různých vrstev obyvatelstva ve funkčním rámci, mohla dát vzniknout tak prosperující civilizaci. Nezbývá než si pomyslet: *Sic transit gloria mundi!*

⁹ GRANT, M. *Dějiny antického Říma*. Great Britain 1976, BB art, 1997, český překlad A. Jindrová-Špilarová, ISBN 80-7257-009-9, s. 379.

¹⁰ Quintus Aurelius Symmachus: *Relationes*, Relace třetí, předložena roku 384 císaři Valentiniánovi II.